

Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 6: Шлюб і сім'я

Конспект відеолекції

Попередньо ми говорили про міста, маючи на увазі, що ніде зміни не є такими очевидними й випуклими, як у міських середовищах. Тому, якщо хочете знати, що відбувається у суспільстві, краще за все дивися в першу чергу за містами. Тепер поговоримо про подібну суспільну формацію, яка теж є таким лакмусовим папірцем змін, тільки що вона набагато менша за міста, це, напевно, найменша можлива соціальна одиниця, яка існує, і ця формація – сім'я. Поруч із містами сім'я є тим другим явищем, яке чітко дозволяє розуміти напрямок, характер і наслідки змін, які переживало людство за час існування писаної історії. Дозвольте, що як історик проілюструю це в більш-менш історичних категоріях.

Почну з того, що за оцінкою демографів, середня тривалість життя до початку XIX ст. залишалася більш-менш сталою: від часів Христа до часів Наполеона люди жили в середньому 20-25 років. Це, звичайно, не означає, що всі помирали у віці 25 років, доживали в середньому до 45 років, але дитяча смертність була дуже висока. Було два критичні періоди для дитини: перший і п'ятий роки життя, багато дітей не переживали перший рік, багато – п'ятий рік. Сумарно це давало ефект, що тривалість життя людини дорівнювала приблизно життю одного покоління, тобто 20-25 років. Ця схема почала змінюватися у XIX ст., про причини ми говоритимо далі. До кінця XIX ст. очікувана тривалість життя збільшилася в середньому до шістдесяти, а середня – до сорока років, і ця тенденція тривала далі. І зараз ми бачимо суспільства, особливо розвинуті суспільства, які швидко старіють, що є ефектом збільшення тривалості життя.

Паралельно зі збільшення тривалості життя, збільшується кількість населення. Десь до XVII ст. ми не знаємо великих вибухів популяцій. Маємо певні демографічні коливання, переважно негативні, пов'язані з війнами чи з

епідеміями, як відома «Чорна смерть», епідемія чуми часів Середньовіччя, але ми не маємо таких сплесків, які демонстрували би різке зростання населення.

Такі вибухові коливання в часи модерні є нормою, і перша країна, яка це відчула, була Великобританія. Між XVI і XVIII ст. кількість населення там збільшилася майже від 4-х до 6-ти мільйонів осіб, і характерно, що перший твір, який бачить у цьому проблему, починає це обговорювати, це твір Мальтуса, який появляється у Великобританії 1799 р.¹ Мальтус не пише лише про свої спостереження, він передає радше певний настрій самої епохи, і це є настрої тривоги. Кількість землі не зростає, зерна і хліба – також суттєво не змінюються, зате швидко зростає кількість населення. Отже, згідно Мальтуса, майбутнє, яке чекає на Британію, дуже сумне, це майбутнє голоду. Тому Мальтус вважає, що оскільки кількість продуктів виробництва зростає в арифметичній прогресії, а кількість населення – в геометричній прогресії, то єдиний спосіб боротися з цим – запровадити регулювання дітонароджування щоби спинити цю загрозливу тенденцію. Він пропонує наступне: оскільки бідність є найбільша загроза у цьому випадку, найкраще поради́ти молодим бідним людям взагалі не одружувалися, а якщо одружувалися, то не заводити дітей. Це, звичайно, звучить для нас наївно і дивно, як певний рід утопії, але це передає сам характер проблеми і цих дискусій.

XIX ст. є часом великої демографічної революції. Ця демографічна революція в першу чергу заторкає сім'ю. Що мотивувало існування в таких родинах, які існували, умовно, до XIX ст.? Якщо ми приймаємо тезу, що існує висока смертність, і висока смертність в першу чергу вражає дітей, то, очевидно, жінка в якості компенсативного чинника повинна народжувати багато і часто. Єдиним способом для старіючих батьків забезпечити собі старість було залишитись на утриманні дорослої дитини. Очевидно, в більшості

¹ Тут я зробив помилку – насправді, роком раніше, у 1798. Див. Thomas Malthus, An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society. With remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other writers, текст доступний за адресою: <https://archive.org/details/essayonprincipl00malt>. Про Мальтуса особливо раджу послухати окрему програму у серії In our Times: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b011zzh6>.

випадків цією дорослою дитиною мав бути син. Щоб мати шанс мати старшого сина, який би утримував батьків в старості, очевидно, треба було мати не одного, а принаймі трьох синів. Тому що один з них міг померти, другий – піти на заробітки або його заберуть до війська. Отже, три сини були тим мінімумом, який міг забезпечити шанс на спокійне виживання. Очевидно, природа розвивається так, що не забезпечує батькам лише синів. Отже, якщо родина хоче мати трьох синів, то правдоподібно будуть і три доньки. Отже мінімум, який буде мати сім'я в такому випадку – це шестеро дітей плюс двоє дорослих, а, переважно, набагато більше дітей. Це дуже спрощена формула, прошу не приймати її дослівно, але вона дає можливість зрозуміти логіку. Ви напевно знаєте з літератури або з розповідей своїх старших знайомих, бабці і діда, що велика сім'я була нормою.

Подивимося, в яких сім'ях зараз ми живемо. Сім'ї, де є двоє дітей, вже вважаються великими. Часто в сім'ї лише одна дитина, а нерідко люди одружуються в такому віці, коли на дітей вже немає шансу (в кращому випадку, заводять собі собаку чи kota). Отже, бачимо, що протягом кількох століть сталася велика еволюція, і нашим завданням є не просто про ці речі говорити, демонструючи власну обізнаність, чи цікавість, чи дотепність, а пробувати це сконцептуалізувати. Зрозуміти певні схеми, причини, мотиви і тенденції, щоби зрозуміти логіку цих змін.

Отже, поговоримо про сім'ю як про концепт. Є різні види сім'ї, щоби говорити про це, не доконечно бути істориком чи антропологом. Є сім'я, яка називається нуклеарна, це найпростіший тип сім'ї, який включає батька, матір і дітей – це і є ядро. Інший тип, який з цього еволюціонує – це так звана «велика сім'я», коли під одним дахом живуть декілька поколінь: батько, мати, діти, можливо хтось зі старших батьків, можливо також осиротілий родич, який прибився до цієї родини.² Ще інший тип – сім'я розширена, до складу якої

² Під час лекції я омовився: я додав до списку людей, які живуть у великій сім'ї, «також осиротілий родич, який прибився до цієї родини». Насправді, присутність інших родичів, у т.ч. осиротілих, є ознака розширеної сім'ї.

можуть потрапляти також члени іншої спорідненої родини, так звані «приживали», сироти і т.д.

Усі ці три види сім'ї проходять свою еволюцію, з них нуклеарна сім'я є найпізнішою.³ Але важливо, що всі ці сім'ї зберігають один і той самий важливий принцип: вони є моногамні, тобто один чоловік – одна жінка. Насправді моногамія є поширеною загальнолюдською нормою, відомою нам з найраніших писаних текстів, ще з часів Месопотамії, попри всілякі історії про гареми і таке інше, які часто поширюються. З появою великих релігій, як от християнство чи мусульманство, ця моногамна сім'я сакралізується. Виникає такий елемент, як сакральний шлюб, і відтоді ця сім'я вважається непорушною. Вийти із неї вже майже неможливо для чоловіка і жінки, тому що це вже не просто репродуктивна структура, але сакральний зв'язок.

Для цього типу сім'ї дуже важливим було ще одне, про що ми часто забуваємо: для такої сім'ї любов між чоловіком і жінкою не була обов'язковою. Що більше, в багатьох традиціях, зокрема в православній традиції, вважається, що любов, а особливо забагато любові між чоловіком і жінкою, може шкодити самій сім'ї.⁴ Тому що завданням сім'ї була репродукція, відтворення самих людей, особливо в умовах, які були дуже й дуже тяжкими. Тому головним елементом, якій скріплював стосунки між батьком і матір'ю, батьками і дітьми, була не плинна любов, а постійна солідарність, обов'язок прийти на допомогу будь-якому членові родини в часи кризи, незалежно від емоційних почуттів, які

Часом у класифікації сімей цей тип «великої сім'ї» пропускають, говорячи лише про нуклеарну і розширену сім'ї.

³ Тут мається на увазі, що велика і розширена сім'ї є нормою для традиційного суспільства, натомість модерною нормою є нуклеарна сім'я. За іншою версією, усі типи сім'ї є стадіями еволюції в існуванні однієї і тої ж самої сім'ї: скажімо, молоді люди після одруження і до того часу, поки їхні діти не стали дорослими, живуть нуклеарною сім'єю; коли у їхніх дітей з'являються власні діти, але всі разом живуть під одним дахом, то нуклеарна сім'я стає великою; коли ж хтось із них помирає у старості, то партнер може перейти під опіку родичів, і таким чином жити у розширеній сім'ї; і, нарешті, коли діти вирішують відділитися від батьків і жити власним життям, вони зачинають новий цикл нової сім'ї. У XIX ст. протиставлення «нуклеарна/велика (розширена) сім'я» набуває ідеологічного характеру. Скажімо, українські національні патріоти стверджують, що оскільки індивідуалізм є національною рисою українців, то українською національною нормою є нуклеарні сім'ї, на відміну від колективних інстинктів росіян, які живуть великими сім'ями. Натомість ліві приводили приклад великих селянських сімей як аргумент на користь того, що селяни готові до соціалізму. Очевидно, до питання про еволюцію сімей й ареали їх поширення треба ставитися дуже обережно: умоглядні конструкції ніколи не замінять потреби конкретних досліджень.

⁴ Eve Levin, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900-1700* (Ithaca and London, 1989).

члени родини один до одного мали. Це почуття солідарності було головним.⁵ Якщо в тебе згоріла хата, якщо ти лишився сиротою, померли обидвоє батьків, ким би ти не був, але сім'я має тебе притулити, бо інакше, і це є правило, порушення солідарності означає, що сам порушник втрачає право на цю солідарність, а без неї вижити в суспільстві було тяжко, а майже неможливо.

Хто міг собі дозволити на любов у цих умовах? В таких умовах шлюби нагадували, якщо можна так сказати, сучасні сімейні контракти. Бо одружувалися не самі молоді люди, переважно батьки домовлялися й одружували дітей. Головним елементом одруження було те, що забезпечувало виживання, переважно – земля. Одружуватися в межах однакового соціального статусу, однакової кількості землі, опускатися нижче свого статусу було неприпустимо. В таких умовах, очевидно, любов не була підставовою необхідністю. Зрештою, ми знаємо багато про це з українських народних пісень, про те, як молоді люди кохаються, але не можуть одружитися, тому що на це є заборона або їхніх батьків, або їхнього оточення. І навколо цього розвивається ціла драма українського фольклору.

Єдиний, хто міг дозволити собі шлюби з любови, це ті, які не мали власності. Це ставило їх поза цими умовами, і переважно це були шлюби бідняків. Скажімо, в юдейській общині це були жебраки або музиканти (музиканти були майже еквівалентом жебраків). Вони мали своєрідну «ліцензію» одружуватися з кохання. Натомість, якщо би дочка якогось батька хотіла одружитися з хлопцем, якого вона любить, але який нижче від неї за станом чи багатством, то батько би сказав: що я, музикант якийсь, щоб одружувати свою дитину за любов'ю?⁶ Отже, ми повинні усвідомлювати, що наше поняття, яке ми вкладаємо в сім'ю (зв'язок, скріплений любов'ю, і молоді люди одружуються через те, що вони мають почуття романтичної любові) – це явище дуже недавнє.

⁵ Див. фрагмент з класичної праці William I. Thomas and Florian Znaniecki «The Polish Peasant in Europe and America» - William I. Thomas and Florian Znaniecki, "A Polish Peasant Family", Theodor Shanin, *Peasants and Peasant Societies* (Middlesex. Engl., Baltimore, M.D./US, Ringwood, V.I./Australia (1971):23-29.

⁶ Цитую за: Heiko Haumann, *Geschichte der Ostjuden* (München, 1999), S. 128.

Історики не мають згоди щодо часу його появи. З цього приводу є праця Е. Шортера, уривок з якої я пропоную вам прочитати. Він вважає, що концепція романтичної любові виникає дуже пізно – аж в ХІХ ст., коли молоді люди починають звільнятися від обов’язків чи тиску, який накладає на них сім’я.⁷ Переважно це пов’язано з тим, що молоді люди виходять за межі своїх суспільств, переходять працювати до міст, де вони вже самі відповідальні за свій статус. Але, в кожному випадку, концепція романтичної любові є дуже пізньою, і Шортер пробує це показати на статистичному матеріалі, пов’язаному з німецькими територіями. Він твердить, що коли ми говоримо про сексуальну революцію, і в нашій уяві виникають 60-і рр. ХХ ст. (умовно кажучи “sex, drugs & rock-n-roll”), насправді треба шукати раніше: найперша сексуальна революція сталася у ХІХ ст. І ця сексуальна революція пов’язана, власне, з тим, що молоді люди починають бунтуватися, і все частіше одружуються не так, як хочуть батьки, а так як вони хочуть цього самі, одружуються з любові. Зрештою, я це описую в своєму розділі про Франка і його жінок, де йдеться про те, як ця концепція появляється нашому регіоні.⁸

Ця концепція не просто сама собою з’являється, вона пропагується через певні літературні твори. Бо концепція романтичної любові сильно пов’язана з романтичною літературою, яка її пропагує. В нашому регіоні один твір відіграв у цьому особливе значення, це твір Чернишевського «Что делать?», який став дуже популярним, а для багатьох молодих людей він, можна сказати, став своєрідною сімейною Біблією. Отже, важливо, що концепція ця – дуже пізня.

Це є теорія Шортера, але є дуже багато критиків його концепції. Перш за все, вони говорять, що концепція романтичної любові насправді не пов’язана з романтизмом, але з’явилася значно раніше, наприклад, існувала вже в куртуазній французькій культурі ХІІ-ХІІІ ст. Інші наголошують, що насправді ми можемо мати приклади закоханої пари майже в кожній країні, майже в

⁷ Edward Shorter, *The Making of the Modern Family* (Glasgow: Fontana/Collins, 1977), p. 13-30.

⁸ Ярослав Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко і його спільнота* (Київ: Критика, 2006), с. 303-333.

кожній епосі, і на це є дуже багато свідчень.⁹ Але, я думаю, що і одна, і друга сторона не цілком добре розуміє головний аргумент Шортера. Йому йдеться не про те, що не було концепції романтичної любові, чи люди не кохалися в сім'ї, аргумент Шортера полягає в тому, що як *норма* ця романтична сім'я появляється лише в ХІХ ст. Для традиційних чи для селянських суспільств попередніх епох щось таке нормою стати не могло. Тому що, знову повторимо, в селянському суспільстві головною умовою виживання була солідарність, а не любов.

Острівки любові якщо були, то вони були, переважно, не між батьками, і навіть, дуже часто, не між батьками і дітьми. Острівки любові виникали, переважно, через одне покоління. Це відчуття відоме багатьом людям, які виховувалися ще в сільських родин, чи навіть в міських родин, бо тут, в Східній Європі це мало особливо довгу тінь. Це постать бабці. Це той найбільший локус любові, який існує в сім'ї, стосунок між дідом, бабою та їхніми онуками, стосунок, в якому концепція сентиментальної, теплої любові найбільше проявлялася. Як говорить одна юдейська приказка, чому дід і онук так сильно любляться між собою? Тому що їх об'єднує спільний ворог, яким є для одного – син, для другого відповідно – батько. В цьому жарті щось є, тому що сама концепція традиційної сім'ї передбачає, що батьки мають бути строгі до дітей, правильне виховання – це виховання в авторитеті і покорі. А авторитет і покора можуть здобуватися тільки суворим вихованням. Є, звичайно, певні відхилення від цієї норми, кожна культура має свої норми. Зокрема, скажемо, концепція любові між батьками і дітьми дуже сильна в юдейській традиції, де вважається, що обов'язок батьків – всіляко підтримувати своїх дітей, хвалитися кожним їх досягненням, тримати їх як дар Божий. Але загальний принцип залишався такий, що любов не має місця в сім'ї, а якщо має, то ці місця дуже-дуже локалізовані, малозначущі.

⁹ Це є головною тезою книжки: Steven Ozment, *The Loving Family in Old Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001).

Це не означає, що любові зовсім не було місця в традиційному суспільстві. Любов, очевидно, є універсальна, вона завжди є і завжди буде, але дуже часто любов актуалізувалася поза сім'єю. У зв'язку з цим також маємо цілий великий пласт культури, який описує стосунки між, наприклад, кумою і кумом, але говорити про таке відверто було табуовано. Біологія і кохання, переважно, в таких сім'ях розділяються. Завданням сім'ї є репродукція, а не емоційний зв'язок між її членами. Це означає також певні інші речі, які стають зрозумілі для нас, коли ми приймаємо цю формулу. В такому суспільстві шлюб є не просто нормою, а обов'язком. Одружуються всі. Тому що це є елемент виживання. Суспільство не толерує тих, хто живе одинаками. Для них існують способи соціального примусу, як от, знову-таки знане з фольклору, висміювання молодих хлопців і дівчат, які не одружені, причому часто в дуже брутальний спосіб. Таке висміювання знають всі традиційні культури. Причому до одруження змушували навіть не цілком до цього придатних, зокрема тих, хто мав фізичні вади. Скажімо, сліпота чи глухота не могли бути перешкодою для заключення шлюбу. За однієї умови – в рівному статусі. Тому, скажімо, сліпа дівчина одружувалася зі сліпим чоловіком. Отже, одруження – статусний феномен. І коли говоримо про те, що сім'я як сім'я є контрактною, то, знову ж таки, вирішальний голос у цих контрактах належить батькам.

Інші риси, які впливають з цього, може не такі першочергові, але очевидні: ці сім'ї дуже патріархальні чи патримоніальні, бо важливою в них є особа батька. Причому статус батька не залежить від типу сім'ї, чи це є сім'я нуклеарна, чи велика, чи розширена. Якщо це розширена сім'я, де є декілька поколінь, то завжди в таких сім'ях існує одна окрема фігура, яку називають «господарем» чи «хазяїном» в українському випадку, «большаком» в російському чи югославському випадку. Це той, кому належить остаточне рішення в цій сім'ї, який розпоряджається всім, в першу чергу майном. Переважно це чоловік в розквіті сил, між тридцять кілька до п'ятдесят кілька років, доки він ще може фізично працювати, і йому беззастережно належить влада і всі рішення в цій сім'ї. Очевидно, за таких патріархальних умов, сини

залишаються вдома, приводять своїх дружин, натомість дочки виходять з сім'ї, тому вважається, що сини є кращі, бо примножують статки, а дочки є гірші, тому що вони забирають статки з сім'ї, і про це ми будемо також говорити. Це традиція яка, зокрема, дуже поширена у східних народів, в азійських народів, де син вважається особливою вартістю, а на дочку дивляться з неохотою.

Очевидно, в таких сім'ях місце життя і місце праці між собою переважно не розділене. Але, що дуже важливо, праця поділена за гендерними ролями. Чоловіки виконують тяжчу роботу, жінки виконують легшу роботу. В тогочасному уявленні це, переважно, робота при домі. Легшою роботою вважалося виховання дітей. І переважно, догляд і виховання дітей припадали на жіночу долю. Хоча, звичайно, в сім'ї жінка не має легшої ролі, це тільки так вважається, бо насправді її роль дуже тяжка, і вона займається всім, чим тільки можливо. Очевидно, в таких умовах життя доконечним був послух, причому безумовний послух дітей до батьків. Оскільки елемент солідарності і майна був дуже важливий, тому поява дітей, які народжувалися «поза ложем», не толерувалася. Ці діти наперед мали дуже низький статус. Всі діти мали бути законнароджені, щоб їм передалася частина майна батьків. Якщо пара не могла мати дітей, то вони дітей приймали. В крайньому випадку, і це дозволялося певними традиціями, якщо жінка не могла забезпечити народження дітей, чоловік мав право залишити цю жінку і взяти іншу, і це був єдиний випадок, коли руйнування сім'ї дозволялося. У всіх інших випадках сім'я мала бути непорушною. Не було нічого такого, що могло зруйнувати сім'ю, а вже тим більше почуття любові чи нелюбові, якому там не було місця. Якщо ж один із партнерів помирав, інший міг одружитися знову. Вдови, вдівці в традиційних суспільствах мали нижчий статус, тому вони намагалися швидко знову одружуватися. І цікаво, що друге одруження могло бути таким, яке немислимо за першого разу – вдови і вдівці могли одружитися зі своїм коханням, бо це вже не мало більшого значення. Очевидно, що розлучення не терплять, взагалі такого поняття як «розлучення» не існувало. І, кінцево, батьки, як тільки вони втрачали здатність, по-перше, репродукувати дітей, а по-

друге, працювати фізично, залишались доживати свого віку на утриманні своїх дітей, і, переважно, це був старший син.

Це така більш-менш загальна схема. Очевидно, вона буде мати різні відмінності, які будуть залежати від того, про які ми говоримо часи чи про які регіони, але вона буде більш-менш подібною, стабільною, і ми знаємо, вона була нормою під час існування більшості писемної історії. Тому можемо припустити, що це є традиційна норма, яка існує більш-менш аж до XIX ст. Ця норма починає ламатись в XIX ст. І зараз ми будемо говорити про те, як традиційна сім'я починає руйнуватися, і що є причиною для її руйнування, і що приходить замість цієї традиційної родини.

Отже, ми відзначили, що так звана традиційна сім'я побудована на почутті солідарності, а не любові, і вона починає руйнуватися щойно в XIX ст., і в цьому, власне, полягає головна теза Шортера. Важливо не просто констатувати цей факт, а спробувати відповісти як це стається, чому. І допоможе в цьому так звана теорія великої трансформації, демографічної трансформації, розроблена демографами протягом XX ст. на підставі дуже великого статистичного матеріалу (родинних архівів, переписів населення і т.д.).¹⁰ Хоча вона дуже переконлива, на жаль у нас людям середньостатистично освіченим вона майже незнана. Втім ця теорія дає відповідь на питання, де поділося декілька мільйонів українців за останні 20 років незалежності. Це те питання, яке можемо часто бачити в нашій пресі, існують певні партії, які це питання ставлять і оскаржують за це або олігархів, або Україну взагалі, як і саме поняття незалежності – мовляв, якби не незалежність, зберігся би Радянський союз, населення би не зменшилось, на цій підставі спекулюють про геноцид українців і таке інше. Треба розуміти, що це є певна міфологія, міфотворчість, власне через те, що люди не розуміють логіки демографічних

¹⁰ Тут і далі я покликаюся на працю відомого польського історика Кшиштофа Заморського, який проаналізував перебіг цієї трансформації у Галичині на тлі аналогічного процесу у Центрально-Східній Європі: Krzysztof Zamorski, "Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku", in: Galicja i jej dziedzictwo. T. 2. Red. Jerzy Chłopcki, Helena Madurowicz-Urbańska (Rzeszów, 1995).

змін, які сталися навіть не в останні 20, а в останні 150 років, причому те, що описується як депопуляція України – це явище, яке розпочалося ще за Радянського союзу, більш-менш в 1960-х рр.

Отже, ми говорили, що відтворення населення, демографічні схеми сильно пов'язані зі способом існування сім'ї, і навпаки, сім'я відображає ці певні демографічні тренди. Якщо узагальнити, є дві моделі відтворення населення. Загалом приймаємо, що головне для населення – це його відтворення, воно інакше не може виживати, тому що тоді старші покоління не мають як виживати в цьому жорсткому і бідному світі. Отже, є дві схеми відтворення. Перша – схема історичного балансу: як суспільство намагається себе лише втримати, не розвиватися, а просто виживати. Ця схема будується на кількох елементах. Перш за все, практично немає зростання населення, його кількість стабільна, і населення з останніх сил намагається утримати цю стабільність: умовно, кількість людей, які народжуються і кількість людей, які помирають між собою більш-менш рівні. І оскільки пам'ятаємо, що смертність висока, тому й народжуваність має бути висока. І це є друга умова – утримування балансу між народжуваністю і смертністю. А іншою умовою виживання такого суспільства (оскільки ресурси теж обмежені, відбуваються епідемії різних хвороб, природні лиха, війни) є міграції. Всі ці розповіді про те, що селянські суспільства нерухливі, це історії, породжені нашим незнанням. Селяни мусили багато рухатися, щоби вижити. Ходити на заробітки, на пошуки засобів для виживання, але дуже важливо тут накреслити, що це були нерегулярні міграції. Міграції в такому суспільстві були, але вони були нерегулярні і, що також дуже важливо, на невеликі відстані. Це зовсім не міграції того характеру, які ми маємо зараз, тому що, само собою зрозуміло, не було транспортних засобів, не тільки літаків, але навіть залізниць, чи тим більше коштів, щоб люди могли мігрувати на великі відстані.

Ці три елементи є дуже важливими, тому ще раз повторю. *Перше* – що населення не росте і не зменшується, тобто є певна рівновага; *друге* – ця

рівновага утримується за рахунок балансу між високою смертністю і високою народжуваністю, щоб суспільство могло виживати при високій смертності, треба мати високу народжуваність; і *третій* елемент – це те, що умовою виживання такого суспільства є також нерегулярні міграції на невеликі відстані, так звані заробітчанські міграції, або близькі заробітчанські міграції.

Це те, чого ми зараз майже вже не знаємо. Зараз вже практично не лишилось країн, які б ще цю схему зберегли, де б ця схема ще функціонувала. Можливо, в якихось найбільш кутках це ще є, але не в повному форматі. Натомість маємо нову схему. І ця модерна схема відтворення полягає в тому, що, перш за все, зникає концепція стабільної кількості населення. Замість неї маємо різкий зріст населення, і цей зріст не зупиняється. Щоб коротко проілюструвати цю тезу, приведу наступні факти: щоби подвоїти кількість населення світу, забрало приблизно 100 років – з 1850 до 1950 р. Наступне подвоєння населення відбулося всього за 50 років – з 1950 до 2000 р. Наступне, яке ми очікуємо, подвоєння станеться протягом 25 років – до 2025 р. – на Земній кулі буде жити рівно в 2 рази більше людей, ніж жило в 2000 р. Темпи зростання дійсно ідуть в геометричній прогресії, це власне те, що дуже непокоїло Мальтуса, і це справджується. Новим демографічним станом є не стабільність, а швидке відтворення населення.

Наступне і в зв'язку з цим: оскільки з різних причин знижується рівень смертності, відпадає потреба у високій народжуваності. Тому новий баланс будується на низькій смертності і на низькій народжуваності.

І останнє: замість нерегулярних міграцій на невеликі відстані збільшуються регулярні міграції на великі відстані, коли люди переходять не тільки через сусідні території, але через цілі країни, часом через континенти. Тут, в Галичині, ми це знаємо у вигляді заробітчанської міграції, скажимо, в Канаді і Північній Америці, чи останньо в Португалії чи Італії, але сьогодні це норма. Все більше і більше людей, десятки, сотні мільйонів, постійно

рухаються в пошуках кращих шансів на життя, і це є те, що ми називаємо сучасною моделлю відтворення населення.

Треба думати, що ці три пункти між собою якимось чином зв'язані, питання – що з чого почалося? Очевидно, що одним з цих факторів є падіння смертності. Падіння смертності якби позбавляє рації мати великі сім'ї. На питання чому це сталося в ХІХ ст. ніхто не має переконливої відповіді. Називають багато причин, серед них покращення санітарії, поява водопроводів у містах, розвиток медицини, зокрема поява вакцин проти найбільш поширених хворіб, завдяки яким ті хвороби, від яких люди вмирали раніше, зараз лікуються простими вакцинами, а часом навіть простими медикаментами.

Але найбільш переконливою теорією на мою думку є те, що в певному моменті поширюється на всіх континентах, новий продукт, якого раніше не було і який цілком змінює імунну систему людини, її метаболізм, а в зв'язку з тим і шанси на життя. Цей новий плід для нас банальний – це картопля. Це перехід, який стається переважно в ХІХ ст., від зерна, дуже залежного від клімату, примх природи, якого ніколи немає достатньо, до картоплі, яка дуже невибаглива, росте майже у всіх кліматичних умовах і дає почуття ситості. Власне, багато істориків пов'язують поширення нової демографічної схеми з такою простою банальною річчю як картопля.

Але ми повинні розуміти, що поширення картоплі дуже сильно пов'язане з модерністю. Тому що картопля сама є продуктом, який походить з Північної Америки, він би інакше не появився в Європі, якщо би Колумб не відкрив Америку, якщо б не появилися транспортні шляхи. Забрало багато часу і зусиль переконати селян, що треба вирощувати картоплю. Ми знаємо, що в окремих районах, особливо в Російській імперії, були так звані картопляні бунти, коли селяни бунтувалися проти впровадження картоплі, бо вважали, що картопля – це отруйний злак.

Але ми бачимо також, що в XIX ст. найбільші демографічні кризи виникають тоді, коли починається не зерновий, а саме картопляний голод, як у випадку ірландського голоду 1846 р., який призвів до масової еміграції ірландців до Північної Америки. Чи тут в Галичині і Східній Україні в середині XIX ст. Але це, може, були вже останні випадки природнього масового голоду, які до того ж були пов'язані вже не з неврожаєм зерна, а неврожаєм картоплі.

Це цікавий приклад того, як така банальна річ, як поява картоплі, може мати такі великі демографічні наслідки. Але, як би ми не говорили, чи це картопля, чи це розвиток медицини чи санітарії, це все пов'язано в комплексі з тим, що ми називаємо модернізацією в XIX ст. І саме завдяки цьому в останній третині XIX ст. стара схема відтворення населення починає руйнуватися і все більше заміщається новою. Цей перехід не є швидким, він триває декілька поколінь і завершується у Європі десь більш-менш в останній третині XX ст.

Тобто забрало майже 100 років, щоби перейти на цю нову схему. Знову ж таки, ми бачимо дуже цікаві регіональні відмінності в переході до цієї схеми, це не всюди відбувалося в однакових темпах. Найперше зміна цієї схеми відбулася в Західній Європі. Східна, Центральна Європа вступає пізніше. І, насправді, українські землі є одними з тих, які вступають в процес в кінці цієї зміни, зокрема в Галичині це стається досить пізно в порівнянні з західними землями Австрійської імперії. Спостерігаємо також не тільки регіональні, а й певні етнічні відмінності – скажемо, найактивніше це відбувається серед німців і чомусь серед євреїв. Натомість серед православного населення, а також в середовищі мусульман це відбувається повільніше, вони є в кінці цих змін. Але так чи інакше, в Східній Європі в останній третині XIX ст. маємо появу нової схеми, вона вже стає нормою. І показником цього є те, що в 60-х рр. минулого століття вперше середній розмір української сім'ї знижується до менше

чотирьох осіб (батько, мати і двоє або менше дітей).¹¹ Тобто, з настанням цієї зміни суспільство вже не потребує себе репродукувати в тій самій кількості, як раніше. Це неминуче призводить до зменшення кількості населення і того, що зараз в нас називається вимиранням чи депопуляцією. Бо це насправді не є політичний процес. Це складніший процес, який триває набагато довше.

Цікаво те, хоча тяжко це зрозуміти, що одночасно з падінням народжуваності і смертності збільшується населення. Чому це стається? Тому що насправді доки ці зміни, які є дуже інерційні, стають нормою, проходить багато часу. Поки суспільство починає орієнтуватися, що смертність впала, сама машина відтворення продовжує працювати. Люди традиційно далі мають багато дітей, навіть незважаючи на те, що дитяча смертність падає. І це пояснює, чому спостерігаємо таке зростання в ХІХ-ХХ ст., звідки береться оцей вибух. Це зараз спостерігаєм у всьому світі. Тому що депопуляція зараз стосується перш за все багаті Півночі – Західної Європи, Північної Америки. Натомість стара схема демографії ще далі працює в бідних країнах Півдня – Африки, Південної Америки, Азії. Де також свою окрему роль відіграє традиційність вірувань з їх переконанням, що мати багато дітей – це є дуже добре. Отже, трансформація стається, але машина дітонародження ще не виключилася. Можна тільки припускати, що за якийсь певний час зростання населення зупиниться у всьому світі, і весь світ буде входити більш-менш в ту саму схему, у яку ввійшла зараз Північна Америка чи Західна Європа. Тому що виживання більше не стоїть на порядку дня, замість того, щоби виживати, люди починають просто жити, і їх сім'ї стають малими.

Іронією ситуації в Східній Європі є те, що вона вже пережила цю демографічну трансформацію, не ставши при цьому багатою. Ми маємо всі

¹¹ Про еволюцію української сім'ї див.: Євген Садовий, «Чи буде українська сім'я багатодітною», Дзеркало тижня, 10 травня 2002 р., доступне за адресою: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/chi_bude_ukrayinska_simya_dvoditnoyu.html

негативні наслідки цієї трансформації, як то малі сім'ї, високий процент розлучень і т.д., не маючи при цьому позитивних, як от рівень життя, який робить нас ближчими до південного світу (якщо може не з Африкою, то з Південною Америкою). Чому це так – це би мало бути предметом довшої розмови. Зрештою, ніхто не має якогось такого переконливого пояснення, існують різні інтерпретації. Але пам'ятаймо, що, правдоподібно, Східна Європа і раніше була інакшою, не лише у XIX чи XX ст., вона мала свої певні способи відтворення, зокрема тому, що вона була особливо бідною порівняно з Західною Європою.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на одну наукову концепцію, яка називається концепція Гайнала, часто називають ще Гейджинала, тому що це є прізвище угорського демографа, який жив у Британії. В 60-х роках минулого століття він встановив на підставі демографічного аналізу, що існує щось таке, як лінія, яка умовно поділяє весь континент на дві частини між Петербургом і Трієстом, і все те, що на схід від цієї лінії, має відмінну схему відтворення, ніж на Заході. На Сході одруження є нормою, причому одруження в ранньому віці. Для дівчини це може бути 20 років, це вже вважається критичним віком, пізніше це вже для неї проблематично, і на неї чинять тиск, щоб вона одружилася, скажемо, до 25 років. Сім'ї також є нормою. Натомість на Заході, особливо в таких розвинутих багатших регіонах, як Північна Італія чи Швейцарія, шлюби відкладаються, особливо для чоловіків. Шлюби можуть бути дуже пізніми, є велика кількість одинаків (так званих целебсів). Якщо прийняти цю уявну лінію Гайнела, можемо розуміти, що певні процеси, які чи переживаємо тут у нас, на Сході Європи, пов'язані з існуванням іншої схеми репродукції, ніж та, що існувала на Заході.

Але так чи інакше, ці схеми зараз вирівнюються, що на Заході, що на Сході Європи, і виникають очевидні речі, не конче добрі з точки зору демографії. Ми маємо високий процент людей, які не одружуються, що раніше не толерувалося, маємо високу кількість і частоту розлучень, маємо малу

кількість дітей, які живуть в сім'ї (тобто сім'ї є невеликими), маємо дуже багато однаків, зокрема матерів-одиначок, досить високу кількість дітей, які є сиротами при живих батьках. І в підсумку – депопуляцію. І це, власне, говорить про ті великі зміни, які сталися не так давно.

І якщо ми говоримо про ці всі зміни, то очевидно, що мусимо прийти до висновку, що, якщо їх якось оцінювати, то скоріше за все демографічні зміни свідчать про те, що концепція історичного прогресу є уявною, дуже мінливою концепцією. Тому що всі ці зміни, про які ми говоримо, не конче добре діють на суспільство, зокрема на його внутрішній стан. Є такий вислів, здається він належить Віталію Коротичу, що біографії українських поетів складаються з двох великих періодів: перший період – коли намагаються втекти з села, а другий – коли вони оплакують свою втечу. Зрозуміло і одне, і друге, тому що люди втікають від умов важкого виживання, вони хочуть просто жити, але при цьому вони втрачають власне це почуття солідарності, яке дає сім'я. Тому що сучасний світ, сучасна сім'я, не передбачає цієї солідарності. Ця солідарність означає родинне тепло. І весь цей добре знаний родинний український фольклор, який побудований на цьому власне почутті теплоти, дуже сильно це передає. Натомість від сучасних сімейних стосунків, стосунків між молодими людьми, все більше віє холодом. Суспільство є більш індивідуалістичним. Тобто, багато що здобувши, отримавши можливість жити заможніше і довше, ми одночасно дуже багато при цьому втратили емоційно, психологічно і морально, що ставить під сумнів саму концепцію історичного поступу.

Отже, ми говорили про те, що сучасне суспільство є суспільством індивідуалістів. Власне, воно є суспільством, а не спільнотою, бо спільнота означає «солідарність», суспільство ж радше означає набір індивідів. Це призвело до зміни моделі сім'ї. І зараз говорять вже навіть не про модерну сім'ю чи нуклеарну модерну сім'ю, а починають говорити про постмодерну сім'ю. Що це таке – важко точно означити. Єдине що можна сказати, що зараз в постмодерному суспільстві функція репродукції і функція сім'ї між собою

розділені. З одного боку, є багато батьків-одинаків, які вирощують своїх дітей в неповній сім'ї, а, з другого боку є новий тип сімей, які не ставлять собі вимогу репродукцію, є гомосексуальні шлюби.

Щось стається з нашим суспільством, і ми не можемо передбачити, які будуть наслідки, але підставою є те, що сім'я більше не пов'язана з репродукцією, репродукція може забезпечуватися і поза сім'єю. Чи є ця тенденція універсальною, важко сказати, тому що, як ми вже говорили в інших темах, мимо того, що зміни відбуваються, традиційне суспільство є дуже стійким і життєздатним, і його тінь далі падає на умови нашого життя. Це, скажімо, проявляється в такому явищі, яке особливо характерне для країн, що колись були бідними, а зараз швидко, а навіть супер швидко розвиваються, і в першу чергу йдеться конкретно про Індію і Китай. Ми знаємо, що Індія і Китай зараз вважаються найбільш динамічними економічними потугами, і там, власне, теж переживається те, що ми називаємо постмодернізмом, але, разом з тим, там зберігаються старі традиційні звичаї. Скажімо, в деяких регіонах Індії залишаються традиції умертвлювати своїх старших батьків. Здавалося б така традиція давно вже мала зникнути, але оскільки вона існує, вона сигналізує, що ці суспільства мимо тих всіх змін залишаються дуже бідними.

Але є також інший феномен – те, що далі, навіть в тих суспільствах, які є вже заможними, сини цінуються набагато вище, ніж дочки. Це особливо помітно, коли запроваджують політику обмеження родин до однієї дитини, як було введено в Китаї, чи, певний час, в Індії (стерилізація). За таких обмежень батьки намагаються мати сина, а не доньку. І це призводить до такого дивного сучасного явища, як великий дефіцит наречених. За статистикою в сучасному Китаї в балансі між молодими чоловіками і жінками бракує 163 мільйони дівчат. Тобто, 163 мільйони молодих чоловіків-китайців не мають шансу одружитися, тому що китайських наречених для них попросту не існує. Уявіть собі масштаби цього феномену: 163 мільйони – це майже все жіноче населення

Сполучених Штатів Америки.¹² Це багато що пояснює також, зокрема чому так багато китайців зараз виїжджає з Китаю, чому вони шукають собі реалізації на просторах Росії чи деінде. Умовно кажучи, це ще й пошуки наречених. З другого боку, це свідчить про феномен, якого ми думали, що позбулися, тому що по суті молода дівчина чи дівчинка залишається низько означуваним соціальним класом. Небажаним соціальним класом у певних суспільствах.

Отже, насправді чим більше ми міняємося, тим більше в окремих регіонах відчуваємо, що залишаємося такими самими. Це, зокрема, дуже сильно відчувається в мусульманському світі, про що ми, може, поговоримо окремо. У значній мірі атака фундаменталістського ісламського світу на сучасний Західний світ пов'язана, власне, з гендерними питаннями, з питаннями сім'ї і т.д., тому що мусульманська традиція зберігає традицію існування великих сімей, заборону розлучення і всіх інших рис цієї старої традиційної форми.

Одним словом, постмодерна сім'я є зараз символом Заходу, і власне через це (але не тільки через це) він так атакується фундаменталістами. Бачимо це не тільки в мусульманському світі, але, наприклад, в Росії і зокрема в таких новотворах як Донецька і Луганська «народні республіки», коли їхні лідери вимагають щоби жінки залишалися вдома, молоді дівчата не появлялися в кафе – це є прояви такого фундаменталізму. Загалом ідеологія «Русского Мира» наголошує на збереженні здорової традиційної сім'ї як одному зі своїх гасел. Отже, що в їхній уяві є нездорова сім'я? Нездорова сім'я – це, власне, постмодерна сім'я. Це цілком новий тип сім'ї, який стає все поширеніший. Як я вже сказав, ця постмодерна сім'я полягає в тому, що вона відділена від репродукції. Обов'язки виховання (вирощування) дітей більше не є обов'язковою функцією сім'ї.

¹² Fran Bigman, «Girl Prevention», Times Literary Supplement, February 3, 2012, p. 24.

(рецензія на книжку: Mara Hvistendahl, Unnatural Selection. Choosing boys over girls, and the consequences of a world full of men). Ця проблема, хоча й у меншій мірі, характерна для інших, у т.ч. посткомуністичних країн, таких як Албанія чи балканських країн, а також етнічних меншостей (скажімо, азіатські спільноти в США). Одним з найвідразливіших наслідків цієї проблеми є перетворення молодих жінок у сексуальний товар, який можна продати і купити, часом навіть на eBay.

В певних своїх елементах ця постмодерна сім'я ніби повертається до старих норм перед ХІХ ст. Ми згадували про те, що в традиційній сім'ї місце праці і місце життя не розділені, ми знаємо, що з переходом до модерності вони розділяються, люди працюють не там, де живуть, і часом робота віддалена на багато, може навіть десятки кілометрів. Сучасні технології, зокрема поширення комп'ютерів та інтернету, дозволяють людині працювати не виходячи з дому. З розвитком соціальних мереж і подібних речей ми все більше повертаємось до того, що місце праці починає збігатися з місцем проживання. Зникає розділення між працею і домом, все більше членів сім'ї змушені – або навпаки, мають шанс – бачитися набагато частіше протягом дня, ніж це було раніше.

Друге що важливо: виглядає, що зникає концепція романтичної любові, яка була так важлива для модерної сім'ї. Зараз домінуючою є концепція контрактної чи консенсусної любові. Тобто, люди разом доти, доки мають один до одного почуття, чи годяться один одного терпіти. На практиці це означає, що традиційна сім'я як така все більше заміщується конкубінатом. Конкубінат – це зв'язок партнерів, який не оформлюється формально (чи то церковно, чи то громадсько), це співжиття на якійсь певний час на якихось певних умовах, і ця формула все більше і більше поширюється в сучасному світі. За статистикою, скажімо, у сучасній Скандинавії вона стає переважною нормою. Більшість молодих пар не оформлюють свої сімейні стосунки. І це теж створює певні загрози для сучасного суспільства, тому що, конкубінат – це є ідеальний зв'язок для егоїстів, ніхто нічим не зв'язаний. А ми розуміємо, що життя в цьому світі, в тому числі наша демократія, побудоване на солідарності. Втім, сучасна сім'я солідарності не може забезпечити, але вона дуже часто не забезпечує і любові. Тому що, згідно статистики, конкубінат в більшості випадків не триває більше 2-3 років. Ті, що утримуються в конкубінаті довше, переважно оформлюють свої стосунки в сімейні, а ті, які не утримуються, утворюють інший конкубінат.

Але, так чи інакше, ми бачимо, що такий тип стосунків стає все більше і більше ознакою часу. Не головною ознакою, бо, очевидно, більшість сімей залишаються моногамними, традиційними, але, принаймні, поява явища конкубінату стає символом оцієї нової родини. Очевидно, що конкубінат більше поширений серед гомосексуальних зв'язків, ніж зв'язків гетеросексуальних, але бачимо і зворотній рух: коли все більше гомосексуальних зв'язків чи конкубінатів вимагають собі оформлення у шлюби. І це також є реальністю сучасного світу, яку дослідники не можуть ігнорувати.

До чого це все призводить? Може, другою найбільшою ознакою сучасної постмодерної ситуації щодо родини є те, що ніколи раніше сім'я і сімейні стосунки не виходили на перший план політичної боротьби. А не тільки політичної боротьби, але й тієї боротьби, яка зараз визначає геополітичні конфлікти усього світу. Гангтінгтон написав колись знамениту книжку «Конфлікт цивілізацій», де він говорить про цей конфлікт як про майбутнє світу. Він, однак, не бере до уваги, що дуже часто цей конфлікт є навколо головної соціальної монади відтворення, навколо сім'ї. Як показують чисельні дослідження, в принципі цінності мусульманського світу не аж надто відрізняються від цінностей європейського світу. І тут, і там люди хочуть жити заможним життям, і тут, і там люди не надто толерують тоталітаризм, і тут, і там хочуть мати право на свій голос. Але їх роз'єднує одна радикальна різниця щодо гендерних питань. Стосовно них ці два світи не можуть знайти будь-якого компромісу, і оскільки гендерний аспект перш за все виражається в сім'ї, сама модель існування сім'ї стає політичним, а можна навіть сказати, геополітичним питанням.

Вважають, що ця нова форма сім'ї має своїм корінням 60-ті рр. минулого століття – те, що ми називаємо культурою “sixties” із його сексуальною революцією. Власне це покоління ввело нову практику творення сімей, про які зараз ми говоримо. Але як і у випадку з багатьма іншими речами, виглядає, що

ці тенденції не є універсальними чи глобальними, ця постмодерна сім'я все-таки обмежена до багатого Заходу, причому, в більшості випадків лише Західної Європи. В Північній Америці, особливо в Сполучених Штатах Америки, які залишаються досить релігійним суспільством, кількість конкубінатів набагато нижча.¹³ В цілому стара моногамна сім'я і далі залишається доброю діючою моделлю, і як хтось дуже влучно сказав, сучасна драма Західного світу виявляється у боротьбі двох концепцій, двох архетипів сімей. Один тип – це, умовно кажучи, зв'язок, якій мав Сартр з Бовуар, це тип Сартра, а другий тип – це міцна сім'я, яку мав американській президент Рейган зі своєю дружиною Ненсі. І між цими моделями буде точитися якщо не боротьба, то певне змагання. Але знаємо з недавніх публікацій, що навіть Сімона де Бовуар хотіла оформити свої стосунки з Сартром за моделлю Рейгана, умовно кажучи. І головний конфлікт між Сартром і Бовуар полягав у тому, що Бовуар таки хотіла мати дітей, а Сартр – ні. Це свідчить про те, що щось є в людській природі, що все-таки спрямовує нас до моногамної сім'ї, що постмодерна сім'я є певний виняток і навряд чи може стати універсальною моделлю.

¹³Очевидно, широкі узагальнення вимагають чисельних уточнень. Конкубінат був поширений у домодерні часи (згадаймо хоча би оповідь «Повісті минулих літ» про князя Володимира перед тим, як він прийняв християнство). У сучасності найвищий відсоток конкубінатів фіксується у Швеції: там у неформальних сімейних зв'язках перебуває бл. 70% молодих людей, і бл. 40-50% дітей народжується власне з конкубінатів. Однак там ця форма була фактично санкціонована ще 200 років тому, головним чином через бідність місцевого населення. Назагал, різке зростання числа конкубінатів на Заході пов'язують з ідеологією гіппі. За останні 30 років ХХ ст. у США число неформальних зв'язків зросло у 15 разів (з 120 тис. до 2 млн.), тоді як у Німеччині – «всього» у 4 рази (і причому у певних штатах конкубінат вважається забороненим). Однак при цьому діє виразна тенденція: більшість таких зв'язків з зростанням віку партнерів еволюціонує у формальну сім'ю. У Східно-Центральній Європі частка зростання конкубінатів спостерігається з падінням комунізму, але вона залишається значно нижчою, аніж у Західній Європі(див.: Piotr Krzyżanowski, “Związek zdradziecki. Konkubinat przegrywa z monogamicznym małżeństwem”, *Wprost*, 14 grudnia 2003, s.60-62; Lydia Saad, «By Age 24, Marriage Wins Out», *Gallup*, August 11, 2008, <http://www.gallup.com/poll/109402/age-24-marriage-wins.aspx>; Robert Hughes Jr, «Cohabitation Rates Among European Young Adults», *divorcescience. the scientific study of divorce & support for families*, December 19, 2012, <http://divorcescience.org/2012/12/19/cohabitation-rates-among-european-young-adults/>) – при цьому в Україні вона є одна з найнижчих серед європейських країн (Nora Sánchez Gassen, Brienna Perelle-Harris, *The Increase of Cohabitation and the Role of Marital Status in Family Policies: A Comparison of 12 European Countries*. ESRC Centre for Population Change. Working Paper 52. June 2014, доступне за адресою: http://www.cpc.ac.uk/publications/cpc_working_papers/pdf/2014_WP52_The_increase_in_cohabitation_and_the_role_of_marital_status_in_family_policies_Sanchez-Gassen_et_al.pdf).

Підсумуємо. Останні 50-70 років ми є свідками нової хвилі дуже швидких змін. Ці зміни в першу чергу пов'язані з тим, що ми живемо в такому заможному світі, в якому не жили ще ніколи. Стався перехід від виживання до життя, в зв'язку з чим сильно змінилися демографічні схеми. І в центрі демографічних змін є сама родина, за вище описаними моделями. Репродукція не є більше головною функцією сім'ї. З другого боку бачимо інший універсальний символ цього руху до заможного світу – це поява середнього класу, який не є надто багатим, але живе далеко поза межами бідності. Цей універсальний клас є глобальним. І власне найбільші зміни, про які ми говоримо, стосуються цього середнього класу. Ми спостерігаємо також, що жодна інша зміна моделей людських соціальних форм не є такою болючою і не викликає таких політичних дискусій, а навіть конфліктів, як, власне, зміни у сім'ї. Так що я можу зробити лише одне пророцтво: протягом наступних декількох поколінь на нас чекають ще дуже важливі і цікаві історії, і в центрі цих історій буде доля наших сімей.